

Ο χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών: κοσμικός ή ομολογιακός;

ΕΥΗ ΖΑΜΠΕΤΑ

Καθηγήτρια ΤΕΑΠΗ ΕΚΠΑ

Ι. Η θρησκευτική ελευθερία

Κάθε προσπάθεια κατανόησης της θέσης της θρησκείας στους εκπαιδευτικούς θεσμούς αναπόφευκτα θέτει θεμελιώδη ερωτήματα όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, τη νοηματοδότηση του «δημόσιου» και τη σχέση του με το «ιδιωτικό». Η αναγνώριση της θρησκευτικής ελευθερίας ως μιας από τις θεμελιώδεις ατομικές ελευθερίες σηματοδοτεί το πέρασμα στη συνθήκη της νεωτερικότητας και στη συγκρότηση της ιδιότητας του πολίτη έναντι εκείνης του υπηκόου (Habermas, 2011).

Σήμερα πλέον, στην Ευρωπαϊκή έννομη τάξη, η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίζεται ως ένα θεμελιώδες δικαίωμα του ανθρώπου, η κατοχύρωση του οποίου συνοδεύεται απαραίτητα από την αρχή της μη διάκρισης. Ένα κράτος που σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα οφείλει να διασφαλίζει την πρόσβαση στα δικαιώματα και στα δημόσια αγαθά χωρίς διάκριση όσον αφορά το θρήσκευμα του ατόμου.

Η θρησκευτική ελευθερία, με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ, περιλαμβάνει το δικαίωμα της επιλογής θρησκεύματος, το δικαίωμα της αλλαγής θρησκεύματος, το δικαίωμα στην αθεΐα καθώς και το δικαίωμα να μη δηλώνει κανείς ότι ανήκει σε οποιοδήποτε θρήσκευμα. Με αυτήν την έννοια, η θρησκευτική ταυτότητα κατανοείται και αναγνωρίζεται στην Ευρωπαϊκή έννομη τάξη ως ειδικό προσωπικό δεδομένο, το οποίο ανάγεται στον ευαίσθητο χώρο της ιδιωτικότητας. Η δημοσιοποίησή του ανήκει στη διακριτική ευχέρεια του ατόμου, ενώ ο εξαναγκασμός σε δημόσια αποκάλυψή του, και μάλιστα ενώπιον διοικητικής αρχής, συνιστά παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας, καθώς ενδέχεται να αποτελέσει αφορμή άλλων διακρίσεων.

II. Οι πρακτικές του ελληνικού σχολείου ως συνθήκη εξαίρεσης

Καθιερωμένες εκπαιδευτικές πρακτικές με θρησκευτικό περιεχόμενο, όπως η πρωινή προσευχή, ο αγιασμός, ο εκκλησιασμός, σχολικές εορτές με θρησκευτικές αναφορές καθώς και η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες, εγείρουν ερωτήματα όσον αφορά τη συμβατότητά τους με θεμελιώδεις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τον σεβασμό της προσωπικότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας όλων των παραγόντων της εκπαιδευτικής διαδικασίας, μαθητών και μαθητριών, εκπαιδευτικών και γονέων, στον βαθμό που δημιουργούν συνθήκες εξαίρεσης εντός του δημόσιου σχολείου. Μαθητές και μαθήτριες που δεν ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία αναγκάζονται να εξαιρεθούν από τυπικές και ουσιαστικές σχολικές δραστηριότητες που συνιστούν συστατικό στοιχείο της σχολικής κουλτούρας, όπως η πρωινή προσευχή, που αποτελεί καθημερινή τελετουργία του σχολείου. Αντίστοιχος προβληματισμός μπορεί να διατυπωθεί και για τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι παρεμποδίζονται στην πλήρη άσκηση του εκπαιδευτικού τους έργου και στην ανάπτυξη της επαγγελματικής τους ταυτότητας λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Επιπλέον, μαθητές, μαθήτριες, εκπαιδευτικοί και γονείς εξαναγκάζονται σε αποκάλυψη των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων στον βαθμό που επιθυμούν να εξαιρεθούν από συγκεκριμένες εκπαιδευτικές πρακτικές με θρησκευτικό περιεχόμενο. Οι θρησκευτικές πρακτικές του ελληνικού σχολείου και ο βαθμός στον οποίο αυτές είναι συμβατές με τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και κριτικής εκ μέρους της επιστημονικής κοινότητας (Σωτηρέλης 1998, Χριστόπουλος 1999, Ζαμπέτα 2003). Τα ερωτήματα αυτά κατεξοχήν ισχύουν στην περίπτωση του μαθήματος των Θρησκευτικών, εφόσον πρόκειται για ένα μάθημα ομολογιακού περιεχομένου, δηλαδή ένα μάθημα το οποίο εξετάζει το θρησκευτικό φαινόμενο μέσα από το πρίσμα ενός συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος, αντιλαμβάνεται διδάσκοντες και διδασκόμενους ως πιστούς, συμμερίζεται την αλήθεια μιας συγκεκριμένης ομολογίας και επιδιώκει να διαμορφώσει, και όχι να καλλιεργήσει όπως επιτάσσει το Σύνταγμα, τη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών/τριών.

Ένα από τα κομβικά σημεία που συνθέτουν την εκπαιδευτική πολιτική όσον αφορά το μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ) είναι η δυνατότητα απαλλαγής των μαθητών, δεδομένου ότι πρόκειται για μάθημα που υπεισέρχεται σε δογματικά ζητήματα θρησκευτικής συνείδησης. Η πρόβλεψη της δυνατότητας απαλλαγής είναι αναγκαία με δεδομένα τα χαρακτηριστικά

του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα. Ωστόσο, εμπεριέχει σοβαρά προβλήματα.

Πρώτον, συνιστά παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας στον βαθμό που εξαναγκάζει τους πολίτες σε δήλωση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων ενώπιον διοικητικής αρχής.

Δεύτερον, συνιστά διακριτική μεταχείριση των πολιτών, δεδομένου ότι η δυνατότητα απαλλαγής δεν προβλέπεται για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες, αλλά μόνο για εκείνους που δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, με βάση σχετική εγκύκλιο του ΥΠΕΘ που εκδόθηκε επί Υπουργίας Α. Λοβέρδου και διατηρήθηκε σε ισχύ από τους μεταγενέστερους Υπουργούς Παιδείας Ν. Φίλη και Κ. Γαβρόγλου.

Τρίτον, συνιστά παραβίαση της ισότιμης πρόσβασης των πολιτών στο δημόσιο αγαθό της παιδείας στον βαθμό που ορισμένοι μαθητές/τριες αναγκάζονται να αυτοεξαιρεθούν από μέρος του γενικού και υποχρεωτικού αναλυτικού προγράμματος.

Τέλος, οι εκπαιδευτικές συνέπειες της απαλλαγής είναι εξαιρετικά σοβαρές, καθώς στιγματίζουν μαθητές/τριες ως διαφορετικούς/ές ενώπιον ολόκληρης της σχολικής κοινότητας και ουσιαστικά δημιουργούν συνθήκη αποκλεισμού. Η συνθήκη εξαίρεσης δεν πλήττει μόνο το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, αλλά την πρόσβαση στα εκπαιδευτικά αγαθά, δηλαδή αυτό καθεαυτό το δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Αυτό που θα επιχειρήσω να σχολιάσω εδώ είναι αν, μετά τις επιχειρούμενες αλλαγές στο ΜτΘ κατά την περίοδο της Υπουργίας Φίλη και Γαβρόγλου, το μάθημα το οποίο εισάγεται είναι κοσμικό ή αν παραμένει ένα ομολογιακό μάθημα. Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο όσον αφορά τον χαρακτήρα του μαθήματος, ενόψει του γεγονότος ότι στο οικείο ΦΕΚ για το μάθημα των Θρησκευτικών διατυπώνεται η θέση ότι το μάθημα δεν είναι πλέον ομολογιακό, γι αυτό και αναφέρεται στο σύνολο των μαθητών χωρίς εξαίρεση. Διατυπώνεται δηλαδή από τους εισηγητές των νέων προγραμμάτων μια ρητή αμφισβήτηση της ανάγκης για πρόβλεψη δυνατότητας απαλλαγής, με την επίκληση των νέων περιεχομένων και κυρίως της νέας μεθόδου διδασκαλίας. Ο ισχυρισμός, άλλωστε, ότι δεν συντρέχουν λόγοι απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών, διότι τα νέα αναλυτικά προγράμματα δεν παραβιάζουν τη θρησκευτική συνείδηση των εκπαιδευόμενων, διατρέχει το σκεπτικό της ομάδας που έχει επεξεργασθεί τα προγράμματα αυτά (βλ. ενδεικτικά Κουκουνάρας-Λιάγκης 2018, Γιαγκάζογλου 2020). Η άποψη αυτή, ωστόσο, είναι ιδιαίτερα προβληματική, γιατί ένα μάθημα το οποίο υπεισέρχεται σε ζητήματα δογματικής φύσεως και

διατυπώνει απόψεις και θέσεις μεταφυσικού περιεχομένου σαφώς παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία όσων τυχάνει να ασπάζονται άλλο θρήσκευμα ή είναι άθεοι, ενώ ενδέχεται να προσκρούει στις φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις, ακόμη και ορισμένων γονέων που ανήκουν στο ίδιο θρήσκευμα με εκείνο το οποίο το μάθημα αυτό καλλιεργεί. Ο προβληματισμός αυτός μπορεί να εγερθεί για οποιοδήποτε μάθημα Θρησκευτικών, ακόμη και για ένα «εναλλακτικό» και μη ομολογιακό μάθημα φιλοσοφικής ηθικής (βλέπε και Βενιζέλος 2020).

III. Τα Αναλυτικά Προγράμματα της περιόδου Φίλη - Γαβρόγλου

Οι αλλαγές που προωθήθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας και το ΙΕΠ κατά την εν λόγω περίοδο έθεταν ως στόχο του μαθήματος των θρησκευτικών αυτό που ονομάζουν «υπέρβαση της κλειστής ομολογιακότητας» ή «ομολογιακής μονοφωνίας» (διατυπώνοντας εμμέσως τη θέση ότι υφίσταται και «πολυφωνική» ομολογιακότητα «ανοικτού τύπου»). Στους στόχους των νέων αναλυτικών προγραμμάτων υπογραμμίζεται ότι η συμμετοχή των μαθητών «ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους, θεωρείται αυτονόητη και αναγκαία» (ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017). Σύμφωνα με τους στόχους του νέου προγράμματος, «το μάθημα δεν αποτελεί τυπική θρησκευτική ενημέρωση», η οποία κρίνεται ότι «δεν ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα των μαθητών», αλλά «προωθεί την ενεργητική εμπλοκή» τους «ως φορέων της δικής τους παράδοσης και ενθαρρύνει τη θέαση του οικουμένου μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες» (ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017).

Βασική θέση του νέου Αναλυτικού Προγράμματος είναι ότι αντικείμενο του μαθήματος είναι η μάθηση «γύρω από τη θρησκεία» αλλά και η «μάθηση μέσω της θρησκείας». Το νέο πρόγραμμα διατείνεται ότι, υπηρετώντας την ανάγκη συμβίωσης με πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, υιοθετεί μια «κριτική προσέγγιση» η οποία «αποβλέπει στο θρησκευτικό γραμματισμό στο βαθμό που η θρησκευτική γλώσσα (αφήγηση, σύμβολα, μεταφορές, δόγματα) μπορεί να απεικονίζει τη φύση της πραγματικότητας» και παροτρύνει τους μαθητές «να αξιολογήσουν με προσωπικούς όρους τις κατανοήσεις τους σχετικά με τη θρησκεία και με θρησκευτικούς όρους την κατανόηση του εαυτού τους» (ΥΠΕΘ-ΙΕΠ: 2014, σ. 15 και 19). Τα αποσπάσματα αυτά, που προέρχονται από τον Οδηγό προς τους εκπαιδευτικούς για την εφαρμογή των νέων προγραμμάτων, ενδεχομένως να δημιουργήσουν την εντύπωση στον αναγνώστη ότι πρόκειται για κάποια παρανόηση

ή ατυχή διατύπωση, καθόσον δεν είναι δυνατόν ο νομοθέτης να εννοεί ότι η θρησκευτική γλώσσα, τα σύμβολα και τα θρησκευτικά δόγματα απεικονίζουν τη «φύση» της πραγματικότητας. Ασφαλώς, ένα θρησκευτικό δόγμα δεν διαθέτει ερμηνευτική ισχύ για την πραγματικότητα, αλλά συνιστά απλώς μια συγκεκριμένη μεταφυσική πρόσληψη και εκφορά της κατά μία θρησκευτική ομολογία. Η φύση της πραγματικότητας στα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα αναλύεται μέσω της επιστήμης, και όχι μέσω της θρησκείας. Οι διατυπώσεις αυτές αποδίδουν χαρακτηριστικά την προσέγγιση που υιοθετείται και η οποία προδήλως δεν περιγράφει ένα κοσμικό μάθημα σχετικά με τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου.

Πράγματι, επιχειρείται μια αναφορά σε άλλες θρησκείες. Ωστόσο, η αναφορά αυτή δεν είναι ούτε ισοβαρής, ούτε συστηματική, με την έννοια ότι οι άλλες θρησκείες δεν παρουσιάζονται αυτοτελώς και στην ολότητά τους ως θρησκευτικά συστήματα, αλλά οι όποιες αναφορές είναι περιστασιακές, με αφορμή ζητήματα που αφορούν τη μελέτη του Χριστιανισμού, και αποσπασματικές (Ζαμπέτα 2018, Κομνηνού 2018). Η προσέγγιση όμως των μη Ορθόδοξων παραδόσεων διαπνέεται από την ισχυρή περιχάραξη του θρησκευτικού οικείου σε αντιδιαστολή προς το οριζόμενο ως έτερο. Ενδεικτικά παραδείγματα στο Αναλυτικό πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου αποτελούν η διδακτική ενότητα της Γ' Δημοτικού με τίτλο «*Τα Χριστούγεννα. Ο Θεός γίνεται άνθρωπος*» ή της Στ' Δημοτικού η διδακτική ενότητα «*Η Θεία Ευχαριστία. Πηγή και κορύφωση της ζωής της Εκκλησίας*» ή της Α' Λυκείου ο στόχος «*οι μαθητές/τριες να συσχετίζουν την ελπίδα και την αγάπη με την πίστη στον τριαδικό Θεό*» ή «*να αναγνωρίζουν όψεις της αγιότητας στην καθημερινή ζωή*», «*να αναγνωρίζουν τη σημασία της ελευθερίας του ανθρώπου στη χριστιανική ανθρωπολογία*», «*να ερμηνεύουν την αμαρτία σύμφωνα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας για τη σχέση Θεού, ανθρώπου και κόσμου*» (ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017). Η εκφορά του λόγου στις παραπάνω ενότητες του Αναλυτικού Προγράμματος δεν αφήνει αμφιβολία ως προς την ομολογιακή φύση του μαθήματος. Το μάθημα αυτό δεν συνιστά ενημέρωση γύρω από τη θρησκεία, αλλά ισοδυναμεί με «ομολογία πίστης», δηλαδή με διακήρυξη παραδοχής της αλήθειας του συγκεκριμένου δόγματος. Αντίθετα, οι αναφορές σε άλλες θρησκείες είναι ουδέτερες και εγκυκλοπαιδικού τύπου, όπως αυτή στο Δημοτικό Σχολείο, όπου προτείνεται να γίνει αναφορά σε ιερά βιβλία ή εορτές άλλων θρησκευτικών παραδόσεων. Η προσεκτική χρήση των ρημάτων που προσδιορίζουν την προσέγγιση των θρησκειών υπογραμμίζει τη διάκριση των άλλων δογμάτων από την Ορθοδοξία, η οποία προσεγγίζεται ως η θρησκεία στην οποία μετέχουν

εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενοι. Στο Λύκειο, ενώ η αναφορά στην Ορθοδοξία εκφέρεται με ρήματα που παραπέμπουν σε κατανόηση, αναγνώριση ή ερμηνεία, οι αναφορές σε άλλες θρησκείες εκφέρονται συνήθως με ρήματα που παραπέμπουν σε κριτική αντιμετώπιση και διερεύνηση (π.χ. όσον αφορά το ζήτημα του θανάτου τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα ορίζονται ως εξής: «α. Οι μαθητές/τριες να ερμηνεύουν το θάνατο και την Ανάσταση στην Ορθόδοξη Χριστιανική παράδοση, β. να κρίνουν τις προτάσεις αντιμετώπισης του θανάτου στις θρησκείες» (Α' Λυκείου), σχετικά με την έννοια της «δημιουργίας» οι μαθητές/τριες «α. να αναλύουν τη χριστιανική διδασκαλία για τη δημιουργία του κόσμου, β. να εξετάζουν πεποιθήσεις των θρησκειών, παραδόσεων ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων για την προέλευση και τη δημιουργία του κόσμου» (Β' Λυκείου), σχετικά με την έννοια της σωτηρίας «α. να αναγνωρίζουν τον Τριαδικό Θεό ως πηγή λύτρωσης στο Χριστιανισμό, β. να διερευνούν την επίδραση της προσμονής της λύτρωσης στη ζωή των πιστών» (Β' Λυκείου) (ΦΕΚ 2105/τ. Β'/19-6-2017).

Οι εισηγητές των νέων προγραμμάτων διατείνονται ότι το ουσιαστικότερο μέρος των αλλαγών έγκειται στην αλλαγή της μεθόδου προσέγγισης του μαθήματος, και όχι στο περιεχόμενο των Αναλυτικών Προγραμμάτων (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2018), υποστηρίζοντας ότι ουσιαστικά η μέθοδος μεταλλάσσει το περιεχόμενο και τον στόχο του μαθήματος. Πράγματι, επιχειρείται μια αναδιατύπωση των μαθησιακών στόχων, τουλάχιστον στο επίπεδο της εκφοράς τους, με την αντικατάσταση ρημάτων, όπως οι μαθητές/τριες να «συνειδητοποιούν, συμπεραίνουν, εντοπίζουν» από τα ρήματα «διασαφηνίζουν, αναστοχάζονται, αξιολογούν, μοιράζονται», γεγονός που υποδηλώνει την υιοθέτηση ενός περισσότερο κριτικού, ενεργητικού και βιωματικού τρόπου μάθησης, στον βαθμό που οι μαθητές «μοιράζονται» με άλλους τις εμπειρίες που αποκτούν από το μάθημα. Ωστόσο, η επιλεκτική χρήση των εννοιών έχει πάντοτε ως στόχο να υπογραμμίζει τη διαφορά ανάμεσα στο οικείο, το οποίο εκφέρεται με όρους κατανόησης και αναγνώρισης, και το έτερο, που εκφέρεται με όρους διερεύνησης και κριτικής αξιολόγησης.

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα χαρακτηρίζεται ως πρόγραμμα «διαδικασίας», σύμφωνα με την οποία το διδακτικό έργο διαμορφώνεται από τον εκπαιδευτικό με κατάλληλες επιλογές από το πρόγραμμα σπουδών ανάλογα με το μαθητικό δυναμικό και τις ανάγκες του. Η παιδαγωγική μέθοδος ορίζεται ως «βιωματική μάθηση». Η προσέγγιση ορίζεται καταρχήν ως βιωματική, ιδιαίτερα στο Δημοτικό Σχολείο, και, κατά δεύτερο λόγο, ως διερευνητική.

τική. Στο πλαίσιο της βιωματικής προσέγγισης που υιοθετείται, επιδιώκεται η κατάκτηση της μάθησης μέσα από τη βιωμένη εμπειρία των ιδίων ή των άλλων. Τα νέα προγράμματα καλούν τους εκπαιδευτικούς να εμπλέκουν τα παιδιά σε βιωματικές δραστηριότητες και στην ενεργητική και βιωματική αποτύπωση, έκφραση ή απεικόνιση του αντικειμένου της διδασκαλίας μέσω δραστηριοτήτων, όπως η δραματοποίηση, π.χ. εμπλοκή των παιδιών σε παιχνίδι ρόλων, όπου υποδύονται βιβλικούς χαρακτήρες με χρήση τεχνικών, όπως το δραματικό παιχνίδι ή η «παγωμένη εικόνα», συνθήκη δηλαδή κατά την οποία τα παιδιά χρησιμοποιούν το σώμα τους, προκειμένου να αποδώσουν εικονικά μια κατάσταση, συνήθως μια βιβλική αφήγηση ή εικόνα. Ωστόσο, η βιωματική προσέγγιση σε ζητήματα θρησκευτικά εγείρει σοβαρό προβληματισμό και ενδοιασμούς. Θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να αναλογισθεί κανείς την αντίδραση γονέων Μουσουλμάνων ή Ινδουιστών σε μια εκπαιδευτική πρακτική όπου τα παιδιά τους καλούνται να αποδώσουν με το σώμα τους μία βιβλική σκηνή. Αντίστοιχα, γονείς Ορθόδοξοι θα μπορούσαν να εγείρουν επιφυλάξεις στη συμμετοχή των παιδιών τους σε βιωματικές πρακτικές που αφορούν το Ισλάμ ή τον Βουδισμό.

Στο Λύκειο, το πρίσμα του Χριστιανισμού καθίσταται ακόμη πιο ρητό στη θεώρηση όλων των φαινομένων και αντιδιαστέλλεται πάντοτε προς τη θεώρηση των άλλων θρησκειών εν γένει. Η δε προσέγγιση που συνήθως προτείνεται είναι και πάλι η βιωματική όσον αφορά ζητήματα, όπως η πίστη, η λατρεία, η αγάπη, η ιερότητα, η αποκάλυψη, η μύηση. Όταν όμως το αντικείμενο που εξετάζεται είναι η αθεΐα, η πολυπολιτισμικότητα, η εκκοσμίκευση, τότε η προτεινόμενη μέθοδος προσέγγισης είναι η διερευνητική (σ. 21192). Έννοιες όπως συμβίωση, ειρήνη, δικαιοσύνη, επανάσταση, γενετική, βιοηθική, τεχνολογία, πλούτος, μεταμόρφωση εξετάζονται υπό το πρίσμα καταρχήν του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας και, δευτερευόντως, υπό την οπτική των θρησκειών γενικότερα.

Στο πλαίσιο του νέου Αναλυτικού Προγράμματος και της βιωματικής προσέγγισης που υιοθετείται, διατυπώνεται η θέση ότι τα Θρησκευτικά «είναι μάθημα γλώσσας και όχι ιστορίας. Γι αυτό και δίνεται η ευκαιρία ... να μάθουν ... τη δική τους γλώσσα και έπειτα και άλλες». «Προσφέρει στους μαθητές/τριες μια γλώσσα επικοινωνίας με τον εαυτό, με τους άλλους και με τον Θεό» (Κουκουνάρας-Λιάγκης 2018). Η θρησκευτική εκπαίδευση που εισάγεται χαρακτηρίζεται από τους εισηγητές ως «μετασχηματιστική» και «μεταμορφωτική». Με αυτήν την έννοια, προδήλως το μάθημα κατανοείται ως εργαλείο συγκρότησης ταυτότητας του υποκειμένου, κατανόησης του κόσμου και πρόσληψης του εαυτού. Η έννοια της μετασχηματίζουσας μά-

θησης δεν είναι, φυσικά, ούτε καινοτόμα, ούτε καν καινούργια στον χώρο των Επιστημών της Αγωγής, καθώς έχει εισαχθεί στην επιστημονική συζήτηση ήδη από τη δεκαετία του 1970 (βλ. Mezirow 2007). Ωστόσο, όταν πρόκειται για μετασχηματίζουσα μάθηση στο πεδίο της θρησκείας, γίνεται σαφές ότι η εισαγόμενη μεταρρύθμιση αφορά σε ενεργητική παρέμβαση στη συνείδηση του υποκειμένου, κατ' αντιδιαστολή με τον χαρακτήρα της παθητικότητας που αποδίδεται στα θρησκευτικά σύμβολα σύμφωνα με την κρίση της ολομέλειας του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Lautsi* (ΕΔΔΑ 2011). Αξίζει να σημειωθεί μία διάσταση της συλλογιστικής του Δικαστηρίου, η οποία συνήθως παραγνωρίζεται από εκείνους που την επικαλούνται, μεταξύ των οποίων και το καθ' ημάς ΣτΕ. Το ΕΔΔΑ κρίνει ότι η παρουσία και μόνη των θρησκευτικών συμβόλων, όπως ο Εσταυρωμένος, στις σχολικές τάξεις δεν παραβιάζει τη Συνθήκη, καθώς πρόκειται για εγγενώς *παθητικά* σύμβολα, εφόσον, στην περίπτωση της Ιταλίας, δεν συνοδεύονται από την ενεργητική διδασκαλία ενός υποχρεωτικού μαθήματος θρησκευτικών, το οποίο να παρεμβαίνει διαμορφωτικά στη θρησκευτική συνείδηση των νεαρών μαθητών. Συνεπώς, η εισαγωγή ενός μαθήματος Θρησκευτικών με στόχους βιωματικής και μετασχηματίζουσας μάθησης αντιλαμβάνεται το μάθημα ως διαδικασία διαμόρφωσης θρησκευτικής συνείδησης και ταυτότητας και με αυτήν την έννοια, κατά τη γνώμη μας, αντιβαίνει προς το Ευρωπαϊκό πρόταγμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Η κριτική αποτίμηση των νέων προγραμμάτων απαιτεί διεξοδική μελέτη, η οποία δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο αυτής της σύντομης παρέμβασης. Ωστόσο, θα πρέπει να διατυπωθεί η ακόλουθη ανησυχία: το μάθημα που διαμορφώνεται στο πλαίσιο των υπό κρίση Αναλυτικών Προγραμμάτων θεωρεί εκ προοιμίου δεδομένο ότι κάθε μαθητής και μαθήτρια είναι «φορέας μιας θρησκευτικής παράδοσης», ότι μπορεί «να κατανοήσει τον εαυτό του με θρησκευτικούς όρους» (ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017) και μάλιστα οφείλει να το πράξει, εφόσον η συμμετοχή του στο μάθημα προβάλλεται ως υποχρεωτική και δεν επιδέχεται εξαίρεσης. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μάθημα διατηρεί τον στόχο της επεξεργασίας του δογματικού περιεχομένου της θρησκείας, καταρχήν μέσω της προσέγγισης της επικρατούσας θρησκείας, η κυριαρχία της οποίας είναι αναμφισβήτητη, ενώ παρατίθενται επιλεκτικά και προσεγγίσεις άλλων θρησκευτικών παραδόσεων.

Το μάθημα παραμένει ομολογιακό λόγω

- της δυσανάλογης έμφασης στην επικρατούσα θρησκεία,
- της προσέγγισης του θρησκευτικού φαινομένου μέσω της Ορθόδοξης,

- των πολλαπλών αναφορών σε μαθησιακούς στόχους που συνιστούν αναγνώριση της αλήθειας του δογματικού περιεχομένου της Ορθοδοξίας, δηλαδή συνιστούν ομολογία πίστης.

Το στοιχείο αυτό ενισχύεται από τη μέθοδο της διδασκαλίας, η οποία δεν αρκείται σε μια αφηγηματική απόδοση του περιεχομένου, αλλά επιδιώκει να εμπλέκει τους μαθητές σε βιωματικές δραστηριότητες που έχουν θρησκευτικό νόημα και περιεχόμενο. Το μάθημα των Θρησκευτικών δεν συνιστά ενημέρωση γύρω από το θρησκευτικό φαινόμενο, αλλά εμπεριέχει την επιδίωξη της σφυρηλάτησης θρησκευτικής συνείδησης, και, υπ' αυτήν την έννοια, αναφέρεται στη συγκρότηση του υποκειμένου ως θρησκευόμενου. Στον βαθμό που αυτά ισχύουν, το μάθημα εξακολουθεί να παραβιάζει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και μάλιστα ενώ αμφισβητείται ρητά από το εν λόγω αναλυτικό πρόγραμμα η δυνατότητα απαλλαγής.

Κατά συνέπεια, το μάθημα των Θρησκευτικών που εισήχθη επί Υπουργίας Ν. Φίλη και Κ. Γαβρόγλου δεν είναι κοσμικό, όπως όλα τα άλλα μαθήματα του σχολικού προγράμματος, τα οποία δεν εγείρουν ζήτημα απαλλαγής; δηλαδή δεν αναφέρεται στην ιστορική, κοινωνιολογική προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου. Ένα κοσμικό μάθημα γύρω από τις θρησκείες θα όφειλε να είναι απαλλαγμένο από το δογματικό περιεχόμενο οποιασδήποτε θρησκείας και την επιδίωξη της θρησκευτικής ενδογμάτισης (indoctrination), ενώ θα μπορούσε να διατηρεί το αίτημα της αναγνώρισης και κατανόησης των βασικών θρησκευτικών παραδόσεων και της συμβολής τους στον παγκόσμιο πολιτισμό.

IV. Τα σημερινά διλήμματα

Σήμερα πλέον, που γράφονται αυτές οι γραμμές, τα εν λόγω προγράμματα έχουν αποσυρθεί, οι πολιτικές συνθήκες έχουν αλλάξει και το θεσμικό τοπίο όσον αφορά το μάθημα των Θρησκευτικών διαμορφώνεται από δύο βασικές παραμέτρους. Η πρώτη αφορά τις αποφάσεις του ΣτΕ σχετικά με την αντισυνταγματικότητα των Α.Π. των Θρησκευτικών (ΣτΕ 1749/2019 και ΣτΕ 1750/2019), αλλά και την απόφαση της Ολομέλειας η οποία ακυρώνει κανονιστική πράξη του Υπουργού Παιδείας περί αναγραφής του θρησκευόμενου στους απολυτήριους τίτλους σπουδών (ΣτΕ 1759/2019). Η δεύτερη αφορά την καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ σχετικά με τη διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών στο ελληνικό σχολείο (ΕΔΔΑ, 2019). Ο συνδυασμός αυτών των παραμέτρων συνιστά ένα εκρηκτικό μείγμα, το οποίο προδιαγράφει μελλοντικά αδιέξοδα στο πεδίο

της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη χώρα μας. Το μεν ΣτΕ εμφανίζεται αμφίθυμο (Βενιζέλος 2020), στον βαθμό που εκδίδει αποφάσεις με αποκλίνον σκεπτικό και φιλοσοφία. Οι αποφάσεις 1749/2019 και 1750/2019 φέρονται να προστατεύουν κατά προτεραιότητα το δικαίωμα των Ορθοδόξων να απολαμβάνουν θρησκευτικής εκπαίδευσης με αμιγώς Ορθόδοξο περιεχόμενο, ενώ αναφέρεται η δυνατότητα παροχής αντίστοιχης θρησκευτικής εκπαίδευσης και σε μαθητές άλλων θρησκευμάτων. Η απόφαση, βεβαίως, αναφέρεται στη θεσμική δυνατότητα παροχής ισοδύναμης εκπαίδευσης προς τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες, καθώς θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η εκπαιδευτική πραγματικότητα ανά την επικράτεια απέχει αυτής της πρόβλεψης. Ταυτόχρονα, η απόφαση ΣτΕ 1759/2019, με σκεπτικό το οποίο συμμερίζεται τη νομολογία του ΕΔΔΑ, αλλά και της ελληνικής Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, καταργεί οριστικά την αναγραφή του θρησκευόμενου στους απολυτήριους τίτλους σπουδών. Οι δύο αυτές αποφάσεις τείνουν να οδηγούν την εκπαιδευτική πολιτική προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Η εφαρμογή των ΣτΕ 1749/2019 και 1750/2019 θα οδηγούσε σε παράλληλα ομολογιακά μαθήματα Θρησκευτικών αντίστοιχα προς το θρησκευμα των μαθητών/τριών, ένα μοντέλο θρησκευτικής εκπαίδευσης που εφαρμόζεται μεν στη Γερμανία, αλλά συνοδεύεται από τη μη υποχρεωτικότητα του μαθήματος των Θρησκευτικών εν γένει (Ζαμπέτα 2003). Ωστόσο, η πολιτική των εναλλακτικών ομολογιακών μαθημάτων σε πλαίσιο υποχρεωτικότητας προϋποθέτει την εκδήλωση, και μάλιστα υποχρεωτικά, των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου, επομένως, αντιβαίνει προς το σκεπτικό τόσο της ΣτΕ 1759/2019, η οποία κρίνει ότι το θρησκευμα είναι ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο και η προαιρετική ή υποχρεωτική αναγραφή του συνιστά παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας, όσο και της ΕΔΔΑ, 2019 *Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδος*, η οποία κρίνει ότι η γνωστοποίηση θρησκευτικών πεποιθήσεων λόγω της αίτησης απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών συνιστά παραβίαση της ΕΣΔΑ, και ειδικότερα του άρθρου 2.2 του ΠΠΠ.

Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας που κλήθηκε να διαχειριστεί το ζήτημα μετά τις αποφάσεις αυτές και η Υπουργός Παιδείας (Ν. Κεραμέως) τροποποίησε τα προγράμματα της περιόδου Φίλη-Γαβρόγλου, απαλείφοντας αναφορές σε άλλα θρησκευόμενα (ΦΕΚ 698/τ. Β'/4-3-2020 και ΦΕΚ 699/τ. Β'/4-3-2020). Η παρέμβαση αυτή αποτελεί μια εμβληματική λύση, καθώς ικανοποιεί μόνον εν μέρει το σκεπτικό των αποφάσεων 1749/2019 και 1750/2019, δηλαδή το αίτημα παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης ομολογιακού περιεχομένου προς τη θρησκευτική πλειονότητα των Ορθοδόξων.

Παραμένει, ωστόσο, εκκρεμής η υπόδειξη ότι δικαιούνται θρησκευτικής εκπαίδευσης ομοίως, δηλαδή με μάθημα θρησκευτικών ομολογιακού περιεχομένου, και οι θρησκευτικές μειονότητες, στοιχείο το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αφορά μόνο τα ειδικά καθεστώτα που διέπουν τη θρησκευτική εκπαίδευση προς τις γνωστές θρησκευτικές μειονότητες των Μουσουλμάνων που κατοικούν στη Θράκη ή των Καθολικών που κατοικούν στις Κυκλάδες, αλλά και οποιονδήποτε Έλληνα πολίτη σε όλη την ελληνική επικράτεια. Δεν θα ήταν νοητή, άλλωστε, μια ερμηνεία του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία το Σύνταγμα θεσπίζει διακρίσεις μεταξύ των Ελλήνων πολιτών, εάν ήθελε υποτεθεί ότι περιορίζει το καθήκον της καλλιέργειας της θρησκευτικής συνείδησης μέσω της Παιδείας μόνον στην καλλιέργεια της επικρατούσας θρησκείας. Εφόσον θεωρηθεί ότι είναι καθήκον της δημόσιας εκπαίδευσης η παροχή θρησκευτικής παιδείας σύμφωνης προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της οικογένειας, άποψη που διαπνέει τη νομολογία του ΣτΕ (βλέπε και Βενιζέλος 2020, σ. 22), τότε η εκπαιδευτική πολιτική εμφανίζεται ελλειμματική όσον αφορά την εκπαίδευση των ετερόδοξων και αλλόθρησκων, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις. Εάν μάλιστα η ερμηνεία του ηθικού καθήκοντος της πολιτείας να καλλιεργεί τη θρησκευτική συνείδηση, όπως επιτάσσει το άρθρο 16§2 Σ, παρέχοντας εκπαίδευση ανάλογη προς τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων, κατ'εφαρμογή του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, διευρυνθεί υπό το φως του άρθρου 13 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, τότε το καθήκον αυτό δεν περιορίζεται μόνον προς τους Έλληνες πολίτες, αλλά αφορά όλους τους μαθητές και τις μαθήτριες που φοιτούν στα ελληνικά σχολεία, ανεξαρτήτως εθνικότητας και ιθαγένειας (Πικραμένος 2020: 35). Αντίστοιχη υποχρέωση σχετικά με την εκπαίδευση μεταναστών και προσφύγων απορρέει και από την εφαρμογή της Διεθνούς Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού, όπως έχουμε υποστηρίξει και αλλού (Zambeta & Papadaku 2019).

Η εμμονή ορισμένων κύκλων να καθορίζουν μονομερώς το περιεχόμενο του ΜτΘ, προκειμένου να διασφαλίζεται μια αμιγώς Ορθόδοξη θρησκευτική παιδεία στο δημόσιο σχολείο, οδηγεί σε θεσμικά αδιέξοδα και παλινωδίες. Το περιεχόμενο των Αναλυτικών Προγραμμάτων του σχολείου είναι αρμοδιότητα της πολιτείας, η οποία θα πρέπει να αποφασίζει με γνώμονα τις εξελίξεις της επιστήμης και το ευρωπαϊκό συλλογικό κεκτημένο. Οι παρεμβάσεις της ελληνικής Δικαιοσύνης, όπως δείχνουν οι πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ, δεν είναι πάντοτε σε θέση να κρίνουν την ποιότητα και το περιεχόμενο των Αναλυτικών Προγραμμάτων, καθώς αυτά εκφεύγουν της

επιστημονικής αρμοδιότητας των λειτουργών της Δικαιοσύνης (βλ. και Περσελής 2020).

Το δημόσιο σχολείο αποτελεί συλλογικό αγαθό και ως τέτοιο οφείλει να κατοχυρώνει τα ανθρώπινα δικαιώματα, να σέβεται τις ταυτότητες των μαθητών και να τις αντιμετωπίζει ισότιμα. Η εκκοσμίκευση των εκπαιδευτικών θεσμών στο πλαίσιο της συγκρότησης των εθνικών κρατών επιτέλεσε ιστορικά τον στόχο της ομογενοποίησης και ειρηνικής συνύπαρξης διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο που σπαράχθηκε από θρησκευτικές έριδες, φανατισμούς και αιματηρούς θρησκευτικούς πολέμους (Archer 1984, Green 1990). Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, το αίτημα της εκκοσμίκευσης επανέρχεται με την αξίωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους. Οι δημόσιοι θεσμοί, και ιδιαίτερα το σχολείο, δεν μπορούν να φέρουν θρησκευτική ταυτότητα. Υπ' αυτήν την έννοια, ένα μάθημα θρησκευτικών με ομολογιακό περιεχόμενο, συγκαλυμμένο, όπως αυτό που επιχειρήθηκε να εισαχθεί την περίοδο Φίλη – Γαβρόγλου, ή εμφανώς ομολογιακό, όπως αυτό που εφαρμόζεται επί Υπουργίας Ν. Κεραμέως, δεν έχει θέση στο δημόσιο σχολείο.

Ένα από τα σοβαρότερα διακυβεύματα στη σύγχρονη κοινωνία είναι η συγκρότηση της συναίνεσης, η παραγωγή του κανόνα με τη σύμφωνη γνώμη όλων. Η αμφίθυμη στάση της πολιτείας, αλλά και του Ανώτατου Δικαστηρίου, πάνω στην εκπαιδευτική πολιτική που αφορά το θρήσκευμα ως προσωπικό δεδομένο και το μάθημα των θρησκευτικών αποδίδει την αδυναμία συγκρότησης συναίνεσης πάνω στο θεμελιώδες για μια δημοκρατική πολιτεία ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας. Η παραγωγή του δημοκρατικού κανόνα όσον αφορά τη θέση της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα, και ειδικότερα στην εκπαίδευση, παραμένει ένα πρόγραμμα προς επιτέλεση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- M. ARCHER, *Social Origins of Educational Systems*, Sage 1984
 ΕΔΔΑ, Lautsi and Others v. Italy, No. 30814/06, 18.03.2011
 ΕΔΔΑ, Papageorgiou and Others v. Greece, Nos. 4762/18 and 6140/18, 31.01.2020.
 Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος του Σ.τ.Ε. και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α., *Νομοκανονικά* 1/2020, 19-30

- Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, Παλινωδίες και αδιέξοδα στη θρησκευτική εκπαίδευση, *Νομοκανονικά* 1/2020, 69-112
- Ε. ΖΑΜΠΕΤΑ, *Σχολείο και Θρησκεία*, Θεμέλιο 2003
- Ε. ΖΑΜΠΕΤΑ, Θρησκεία, δημοκρατία και εκπαίδευση, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 13/2018, τ. 1, 19-31
- A. GREEN, *Education and State Formation. The Rise of Educational Systems in England, France and the USA*, St. Martin's Press 1990
- J. HABERMAS, "The Political". The Rational Meaning of a Questionable Inheritance of Political Theology, σε: E. Mendieta / J. VanAntwerpen (επιμ), *The Power of Religion in the Public Sphere*, Columbia University Press 2011, 15-33
- I. ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Η διαμόρφωση θρησκευτικών ταυτοτήτων σύμφωνα με τις αλλαγές του μοντέλου διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα από το 2011 και μετά, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 13/2018, τ. 1, 33-46
- M. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑΣ-ΛΙΑΓΚΗΣ, Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα αλλάζει: η παιδαγωγική και διδακτική καινοτομία των νέων ΠΣ, σε: *Ζητήματα Διδακτικής Θρησκευτικών*, Τόμος 1, 2018, Πρακτικά του Πανελληνίου Συνεδρίου Θεολόγων, διαθέσιμο σε ejournals.lib.auth.gr/religionteaching/article/view/6422 [ανακτήθηκε 06.4.2019].
- J. MEZIROW, *Η μετασχηματίζουσα μάθηση*, Μεταίχμιο 2007
- Ε. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το φως των αποφάσεων του Σ.τ.Ε. των ετών 2018-2019. Παιδαγωγική προσέγγιση, *Νομοκανονικά* 1/2020, 59-68
- M. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ, Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία, *Νομοκανονικά* 1/2020, 31-58.
- Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας 1998
- ΥΠΕΘ-ΙΕΠ (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων – Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής), Νέο Σχολείο. Οδηγός Εκπαιδευτικού στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου, ΙΕΠ 2014
- ΦΕΚ 2104/τ. Β'/19-6-2017: Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο
- ΦΕΚ 2105/τ. Β'/19-6-2017: Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Λύκειο
- ΦΕΚ 698/τ. Β'/4-3-2020: Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο

- ΦΕΚ 699/τ. Β'/4-3-2020: Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Λύκειο
- Δ. ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*, ΚΕΜΟ 1999
- Ε. ΖΑΜΒΕΤΑ / Γ. ΡΑΠΑΔΑΚΟΥ, Governing refugee flows in European contexts and the strategic role of education: perspectives from the frontiers, *Hungarian Educational Research Journal* 9/2019, i: 3, 462-486